

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК МОДЕЛЬ ВЗАЄМВІДНОСИН ЛЮДИНИ ТА ДЕРЖАВИ: ВІД ІСТОРІЇ ДО СУЧАСНОСТІ

У статті здійснено теоретичне обґрунтування основних етапів становлення і розвитку, особливостей громадянського суспільства. Крім того автори характеризують сучасний стан громадянського суспільства в Україні, вказують на шляхи удосконалення взаємодії держави та громадянського суспільства.

Ключові слова: суспільство, громадянське суспільство, держава, людина, громадянин, влада, відносини, взаємодія, модель.

Постановка проблеми та її актуальність.

Одним із першочергових завдань у своїй діяльності нинішня українська влада, зокрема, новообраний Президент України, Кабінет Міністрів України, вважає побудову нової системи влади на принципах відкритості і прозорості діяльності органів державної влади, що передбачає широке залучення громадськості до формування та реалізації державної політики, налагодження ефективної співпраці з представниками інститутів громадянського суспільства. І чи не вперше, за весь період української незалежності, ми розуміємо наскільки сьогодні це може стати реальністю, наскільки ми близькі до того, щоб громадянське суспільство заявило про себе у повний голос і почало дійсно впливати на прийняття найважливіших рішень в Україні.

Загальновідомо, що громадянське суспільство — історичний тип у розвитку людського суспільства, його конкретна якісна характеристика. Це також і сфера самовиявлення та реалізації потреб, інтересів вільних індивідів через систему відносин (економічних, соціальних, релігійних, національних, духовних, культурних). Структурними елементами цієї системи є організації (політичні партії, громадські об'єднання, асоціації) та різні об'єднання (професійні, творчі, спортивні, конфесійні тощо), що охоплюють всі сфери суспільного життя і є своєрідним регулятором свободи людини [2].

Протягом усього часу існування відносин між державою та суспільством постає питання

побудови чесного та демократичного взаємозв'язку між ними. Висловлюються різні бачення стосовно моделі поведінки держави та людей, які проживають в ній, тобто правильного функціонування громадянського суспільства, яке б задовольняло усі, без виключення, сторони.

Аналіз досліджень та публікацій. Проблема громадянського суспільства розглядається в різних аспектах у роботах цілого ряду українських вчених, зокрема, В. Баркова, Ф. Рудича, В. Денисенка, О. Крюкова, Г. Щедрової та інших; зарубіжних — Х. Саймона, П. Самюеля, С. Хантінгтона та деяких інших. Громадянське суспільство в контексті розвитку сучасної демократії розглядається у дослідженнях М. Братасюк, А. Карася, М. Кравчука, М. Козюбри, А. Крижановського, В. Кременя, Ю. Оборотова, П. Рабіновича, В. Ткаченка, О. Токовенка, О. Скрипнюк, В. Степаненка. Як система громадських організацій, профспілок, церкви та релігії — в публікаціях та монографіях Т. Ковальчук, В. Кравчук, В. Полохало, В. Сіренко, В. Тимошенко та ін.

Мета статті. Враховуючи теоретичне підґрунтя та етапи становлення громадянського суспільства, проаналізувати стан і перспективи розвитку громадянського суспільства в Україні та запропонувати шляхи удосконалення його взаємодії з державою.

Виклад основного матеріалу. Починаючи з Античних часів і до сьогодні кожен мислитель, науковець приділяв увагу проблемі існу-

вання такої держави, у якій би кожен індивід почував себе щасливим, а держава, в свою чергу, забезпечувала б такий його стан. Якщо брати історичний аспект розвитку громадянського суспільства, то вчені виділяють три основні етапи його становлення, кожний із яких супроводжується істотними змінами економічних відносин, суспільного і державного ладу, розвитком свідомості індивіда і суспільства, культури народу і нації, перетворюваннями суспільної ідеології, зокрема :

- перший етап (XVI – XVII ст.ст.): процес визрівання передумов (економічних, політичних, ідеологічних) розвитку буржуазного суспільства, усунення юридичної нерівності, обмеження політичної влади правом;

- другий етап (кінець XVII – кінець XIX ст.ст.): формування громадянського суспільства в найбільш розвинутих буржуазних країнах на засадах загальної юридичної рівності, вільного підприємництва і приватної ініціативи. Формальна рівність відкриває можливості для прояву індивідуальності: з'являється громадянин як самостійний суб'єкт, що усвідомлює себе індивідуальним членом суспільства. Відбувається становлення представницької демократії – постійно діючих представницьких загальнонаціональних установ парламентського типу зі суворо позначеними повноваженнями затверджувати податки і приймати закони;

- третій етап (рубіж XIX – XX ст.ст.): розвиток постіндустріального суспільства з машинним виробництвом, фабричною організацією праці, загальнонаціональним ринком; відокремлення влади від власності; перехід управління громадськими справами практично до рук вчених-спеціалістів (менеджерів) із збереженням інститутів традиційної демократії та політичного плюралізму; розширення і поглиблення рівноправності людей. [8, с. 59].

Прийнято вважати, що поняття «громадянське суспільство» походить від політичних традицій давньоримської республіки. У давньому Римі «*civilissocietas*» означало об'єднання вільних людей у державу (*civitas*), яка підкоряється встановленим законам (*juscivile*) і має своєю метою захист спільних інтересів своїх громадян (*civis*). Таким чином, громадянське суспільство розумілося як таке, що є державно організованим і підпорядкованим законам. Суттєвої різниці між державою і суспільством римляни не бачили. Кожен римський громадянин входив до складу держави

римського народу. Відомий римський державний діяч Марк Туллій Ціцерон використовував словосполучення «громадянське суспільство» (*societascivilis*) для ототожнення усієї сукупності громадян, які взаємодіють у політичному просторі держави. Він зазначав: «... держава є власністю народу, а народ не будь-яке зібрання людей, що якимось чином згуртувалися, а зібрання багатьох людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права та спільністю інтересів» [10, XXV, 39]. Громадською общиною він називав людей, поєднаних згодою: «Невдовзі гурт людей, що розсіялися по землі і блукали по ній, завдяки згоді перетворився на громадянську общину» [10, XXV, 40]. Власне таке розуміння громадянського суспільства дозволяло римлянам відрізнити себе як цивілізований народ від варварів і дикунів, що не знають законів і не мають держави.

З часом поняття «громадянське суспільство» набуває суттєво нового значення і розуміння. Так, громадянське суспільство починає трактуватися як штучне утворення, стан міжлюдських відносин, який не є наслідком природи, а є наслідком свідомого втручання в міжлюдські відносини, а саме результатом «суспільної угоди», завдяки якій люди виходять з «природного стану». Внаслідок цієї «суспільної угоди» виникає громадянське суспільство в широкому значенні цього поняття: суспільство громадян, до складу якого входить і держава [6, с. 346]. З цього приводу Дж. Локк писав: «Ті, хто об'єднані в одне ціле і мають спільний встановлений закон і судову установу, куди можна звертатися і яка наділена владою вирішувати спори між ними й карати злочинців, ті перебувають у громадянському суспільстві; але ті, хто не мають такого спільного судилища, я маю на увазі — на землі, вони все ще перебувають у природному стані, за якого кожний, коли немає нікого іншого, сам є суддею і катом...» [5].

На основі аналізу досліджень, присвячених даній проблематиці, можна виокремити дві основні точки зору щодо розуміння суті громадянського суспільства – англо-американську та європейську. Відповідно до першої - на державу в громадянському суспільстві слід покладати лише мінімальну кількість обов'язків, головним чином, пов'язаних з охороною власності, громадського правопорядку і безпеки. В такому суспільстві держава виступає в ролі «сторожа» суспільства та його інте-

ресів, блага кожного індивіда. Вона не повинна втручатись в життя суспільства та диктувати свої умови, а захищати загальне благо людей. Це можна пояснити тим, що населення США та Канади складало переселенці з Європи, які під впливом буржуазних революцій, потрапивши на нові землі, розпочали будувати країну, вільну від догматичних нашарувань, зовсім нову за своїм типом.

Відповідно європейська точка зору на сутність громадянського суспільства, суттєво відрізнялася від попередньої. У цій доктрині прийнято, що саме держава має бути безпосереднім регулятором та контролером суспільних відносин, мати значні права та повноваження для того, щоб забезпечити достаток людей. Така позиція зумовлена тим, що королівська влада, велика і дрібна шляхта, корпорації ремісників і купців, католицька і протестантська церкви не збиралися підписувати ніяких «суспільних угод» і відмовлялися від своєї влади, власності і привілеїв в ім'я прав і свобод людини, вільного ринку і демократії. За таких обставин вийшло так, що чим більші обов'язки покладали на державу, тим ширшою ставала сфера її діяльності і тим вужчою ставала сфера діяльності громадянського суспільства. Це можна підтвердити, наприклад, трактуванням громадянського суспільства Томасом Гоббсом, де він звертає увагу не на порівняння чи поєднання держави і суспільства, а на тенденцію до одержавлення суспільства, до жорстокої правової регламентації соціальних процесів [4, с. 301].

У сучасній юридичній літературі деякі вчені відносять до громадянського суспільства систему недержавних відносин, інші (Л. Кравченко, М. Цимбалюк) – всі суспільні зв'язки, які виникають поза сферою політики, та розглядають його як сукупність неполітичних відносин, галузь спонтанного самовиявлення інтересів й волі вільних індивідів та їх асоціацій [9]. О. Кочетков розглядає громадянське суспільство «як таку підсистему цілісної суспільної системи, в якій існує певна кількість добровільних асоціацій неполітичного характеру і домінують громадянські цінності та спілкування на засадах довіри і солідарності» [3, с. 87].

Деякі автори вважають, що сучасне громадянське суспільство, пройшовши довгий шлях розвитку, утворило горизонтальний і вертикальний виміри. До горизонтального виміру громадянського суспільства відносяться такі

інститути і стосунки, як: особистість, сім'я і приватне життя; економічна діяльність, економічні підприємства та об'єднання (виробничі і споживачські кооперативи, акціонерні компанії, концерни і товариства захисту прав споживачів тощо); суспільна діяльність і соціальні спільноти (громадські організації і рухи, клуби за інтересами, молодіжні організації, благодійні організації і фонди, профспілки і т. ін.); культурна діяльність і культурницькі спілки та організації (творчі і наукові спілки та організації, релігійні громади і спільноти, національно-культурницькі і просвітницькі організації, недержавні установи освіти, недержавні засоби масової інформації).

Щодо вертикального виміру громадянського суспільства, який пов'язує його з державою, то сюди належать політичні права громадян, політичні партії і рухи, органи місцевого самоврядування, державні і незалежні засоби масової інформації, у яких висвітлюється діяльність органів державної влади, ставляться загальні проблеми суспільства і громадян, йде публічна, громадсько-політична дискусія відносно шляхів і засобів вирішення проблем і вдосконалення функціонування суспільних і державних інститутів, стану прав і свобод громадян у країні.

Можна стверджувати, що громадянське суспільство в Україні має свої особливості. Події, що останнім часом відбуваються у нас в державі, засвідчують наявність та дієздатність у нас громадянського суспільства. Впливовість українського громадянського суспільства, його спроможність змінювати траєкторію політичних, економічних, геополітичних процесів підтверджують важливість дослідження закономірностей його розвитку. Тим більше, що очевидно є слабка прогнозованість його реакцій, яка нерідко виявляється одним із джерел дестабілізації усього громадсько-політичного життя країни. Серйозність ситуації, що склалася, обумовлюється потребами оперативної протидії низці ризиків, які постали у ході суспільної трансформації, а саме:

- нездатністю нової влади швидко взяти під контроль розвиток подій в окремих регіонах та сферах державного управління, що створює небезпеку дезорганізації базових інститутів та функцій держави;

- внутрішніми конфліктами усередині самої влади щодо розподілу посад і повноважень, узгодження інтересів різних суспільних груп,

залучення представників громадськості до формування державної політики;

- подальшим руйнуванням фундаментальних засад правового суспільства тощо.

Сьогоднішня криза дає нові можливості для поступу країни, усвідомлення необхідності опертя, передусім, на власні сили, на організовану українську громадськість, вимагає остаточної відмови від практики формалізованих та імітаційних взаємин між державою та громадянським суспільством. Цьогоріч уперше було досліджено регіональні особливості формування громадянського суспільства в Україні, здійснено комплексний аналіз причин і передумов системної кризи у відносинах між громадськістю та державною системою тощо. Було наголошено на необхідності наближення до людиноцентристської парадигми суспільної консолідації та державного будівництва. Водночас, як свідчать матеріали круглого столу «Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: загальні тенденції, регіональні особливості», що відбувся 25 квітня 2014 року, стихійний протест та неконтрольована політична конкуренція часто сповільнюють досягнення цивілізованих, європейських стандартів політичної участі та державно-громадської взаємодії. Відтак, постає потреба у якнайшвидшій легалізації та інституціоналізації озвучених Євромайданом суспільних вимог, зокрема, створення єдиного репрезентативного органу громадської експертизи політичних рішень при Уряді України. Так, характеризуючи виклики часу стосовно громадянського суспільства можна погодитись з думкою Юрія Якименка, який вважає, що громадянське суспільство в Україні продемонструвало здатність не лише впливати на владу, а й змінювати її. В свою чергу, необхідність зміни влади диктувалася неспроможністю обраної тактики взаємодії із громадськістю, кризою існуючої моделі відносин із інституціями громадянського суспільства. На підставі цього варто наголосити, що найбільш нагальним завданням слід вважати концептуальний перехід від патронажної моделі до партнерської, в межах якої інституції громадянського суспільства розглядаються не як клієнти державної влади, а як повноцінні суб'єкти й партнери держави у вирішенні всіх суспільних проблем. Одним із ключових елементів такої моделі повинна стати практика централізованих державних замовлень інститутів громадянського суспільства на здійснен-

ня ними певних соціально-гуманітарних, експертно-аналітичних, освітньо-виховних та інших функцій. Перед законодавцями у цьому контексті також виникає цілий ряд завдань, зокрема, потрібне напрацювання законодавчої бази з надання необхідної підтримки інституціям громадянського суспільства з боку малого та середнього бізнесу, зацікавленого у їхніх послугах [7].

Нових підходів потребує і теоретичне обґрунтування природи та можливостей громадянського суспільства. Необхідне усвідомлення того, що формування громадянського суспільства є невіддільним від становлення політичної нації, й ці процеси мають відбуватися паралельно. До того ж важливим для України є врахування, модернізація та адаптація до вітчизняної специфіки державотворчого потенціалу концепції мультикультуралізму. Важливим для розбудови громадянського суспільства є утвердження нової демократичної системи цінностей засобами просвіти та виховання є завданням державного значення.

Щодо конкретних кроків поступу громадянського суспільства в Україні, то слід звернути увагу на проблемах співпраці громадськості з урядовими структурами. Важливою умовою підвищення ефективності такої співпраці має стати відхід від хибної практики взаємодії урядовців виключно з громадськими радами. Вже зараз починають проводитися «зустрічі відкритої акредитації» для всіх охочих поспілкуватися з міністрами та іншими посадовцями. Така відкрита й відверта комунікація сприятиме розширенню бази громадської підтримки урядового курсу. На часі – законодавче закріплення права громадян брати участь у формуванні та реалізації державної політики та створення системи державної підтримки низових ініціатив.

Моніторинг громадянської активності, проведений Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України дозволяє виокремити питання найближчого майбутнього для розвитку громадянського суспільства в Україні: легалізація та інституціоналізація протесту та інших видів громадянської активності; вирівнювання регіональних ідентичностей; процедурна адаптація політичної системи до нового формату суспільного життя (корекція виборчого процесу, надання громадським радам контрольних повноважень тощо) [7].

Ще одна проблема, яка потребує подальшого дослідження – це взаємна ізоляція влади і народу в Україні. Відзначимо, що для ефективного запобігання такій ізоляції потрібно, з одного боку, спільними зусиллями державних і недержавних інституцій створити відповідний морально-психологічний клімат у суспільстві (подолання недовіри та зневіри, готовність до пошуку компромісу й порозуміння), а, з іншого, – запровадити постійні інституційні форми державно-громадського діалогу при прийнятті політичних рішень.

Крім того дослідники, зокрема, Андрій Зоткін відзначають певну ілюзорність громадянського суспільства в Україні, адже, судячи з хаотичності, неорганізованості багатьох громадських акцій та часто притаманного їх учасникам правового нігілізму, воно є швидше орієнтиром розвитку, ніж доконаним фактом. Іншою характерною ознакою незрілості вітчизняного громадянського суспільства є його орієнтація на зовнішні ресурси та стандарти діяльності, зокрема у відносинах із державою. Для продовження розвитку реального громадянського суспільства, на думку доповідача, необхідним є: по-перше, припинення силового громадянського протистояння в країні; по-друге, створення надійного економічного базису суспільної і національної консолідації.

Нагальною потребою сьогодні є пошук практичних шляхів та орієнтирів розвитку вітчизняного громадянського суспільства, розроблення конкретних практичних рекомендацій для державних установ щодо напрямів і механізмів взаємодії із громадськістю. З цього погляду особливо важливим є комплексне вивчення міжнародного контексту розвитку громадянського суспільства, впливу світових тенденцій на його еволюцію в Україні. Актуальними також є питання використання інтелектуального потенціалу громадянського суспільства в державному управлінні та пов'язаних із цим перспектив законодавчого забезпечення громадської участі.

Висновки. Таким чином, хоча громадянське суспільство протягом часу свого існування змінювало своє значення під тиском економічних, політичних факторів, проте воно розвивалось, покращувалось та зазнаватиме позитивних змін у майбутньому. Відокремленість громадянського суспільства від держави не означає, що воно перебуває поза сферою державного впливу. Так чи інакше держава регулює всі суспільні відносини — від сімейних до політичних, однак це регулювання може здій-

снюватись як на основі закону, котрий у правовій державі є результатом суспільного консенсусу, так і шляхом довільної регламентації з боку різних державних структур і посадових осіб, нерідко всупереч суспільним інтересам. Громадянське суспільство перебуває поза межами такої довільної регламентації з боку держави. Воно повинно мати певну автономію щодо держави як політичного інституту.

Враховуючи дискусійність даної проблеми, слід наголосити на обов'язковості врахування як українського, так і світового історичного досвіду громадянського примирення і розбудови громадянського суспільства при виробленні відповідних політичних стратегій та конкретних політико-управлінських рішень.

Література

1. Гегель Г. Громадянське суспільство / Г. Гегель // Філософія права. – 1990. – № 12. – С. 6.
2. Громадянське суспільство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
3. Кочетков О. П. Про формування громадянського суспільства / О. П. Кочетков // Соціально-політичні науки. – 1992. – № 1. – С. 21-24.
4. Кудряченко А. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: Монографія / А. Кудряченко. – К.: НІСД, 2007. – 396 с.
5. Локк Дж. О государственном правлении // Избр. филос. произведения: В 2 т. / Дж. Локк. – М., 1960. Т. 2. – С. 320.
6. Політологія (теорія та історія політичної науки) / Шляхтун П. П. К.: Либідь, 2002. – 576 с.
7. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: загальні тенденції, регіональні особливості / матеріали круглого столу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.auc.org.ua/news/kruglii-stil-«pro-stan-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva-v-ukraini-zagalni-tendentsii-regional>
8. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник. / Пер. з рос. / О. Скакун – Харків: Консум, 2006. – 656 с.
9. Становлення та розвиток громадянського суспільства: правовий аспект [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=167%3A2011-12-14-18-03-45&catid=28%3A-1&Itemid=37&lang=ru
10. Цицерон Марк Тулій Про державу. Про закони. Про природу Богів / Марк Тулій Цицерон. – К.: Основи, 1998. – 489 с.

В. Б. Череватюк, Ю. В. Алексеенко

Гражданское общество как модель взаимодействия человека и государства: от истории к современности

В статье сделано теоретическое обоснование основных этапов становления и развития, особенностей гражданского общества. Кроме того, авторы характеризуют современное состояние гражданского общества в Украине, указывают основные направления усовершенствования взаимодействия государства и гражданского общества.

Ключевые слова: общество, гражданское общество, государство, человек, гражданин, власть, отношения, взаимодействие, модель.

V. Cherevatiuk, Yu. Oleksiienko

Civil society as a model of relations between human and the state: from history to modernity

The article theoretically substantiates the main stages of civil society's increasing and development, and its features. Also the authors characterize current state of the civil society in Ukraine and determine the basic direction of improvement of interaction of the state and civil society.

Key words: society, civil society, state, human, citizen, power, relation, interaction, model.